

s jehož pomocí lze odhalit něco, *co již existuje*, a tak lépe obnažit „kritizovaný jev“ a v poslední instanci přispět k jeho nápravě (viz výše). Nad souhrnem základních bodů textové analýzy však čtenáře možná napadne, zda autorovu knihu nelze využít i opačně: nejen k analýze textů a diskurzů, ale i k jejich *produkcí*. Nejsou pak některé autorovy analytické kroky a postupy vlastně zároveň metodami, jak přispět k produkci oněch „kritizovaných jevů“, resp. metodami, jak je produkovat ještě dokonaleji? To je však spíš otázka pro obecný program kritické analýzy diskurzu a ten není předmětem recenzované knihy (k některým aspektům tohoto problému viz už ve Faircloughově starší publikaci *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press 1992, s. 239). Na tomto místě je naopak vhodné opakovat po autorovi (a potvrdit jeho slova), že recenzovaná kniha je komponována jako úvod do textové analýzy pro společenskovední pracovníky bez ohledu na to, zda se hlásí ke *kritickému* sociálnímu výzkumu, či dokonce ke kritické analýze diskurzu samé.

Na závěr: Nepochybuji, že Faircloughova kniha si najde své čtenáře i v Česku a studium této knihy jim mohu vřele doporučit. Chtěl bych však upozornit českého čtenáře na to, že musí počítat s neshodou, kterou mu bude působit to, že není rodilým mluvčím angličtiny. To se projeví především ve dvou ohledech. Prvním je to, že mu budou klást větší odpor Faircloughovy analýzy konkrétních anglických promluv a textů, a druhým to, že textová analýza využívá pojmoslovný aparát britské gramatické tradice, konkrétně lingvisty M. Hallidaye. I když Hallidayova „systémová funkční lingvistika“ je poměrně blízká české funkcionalistické tradici, rozdíly tu jsou a ne všechno lze mechanicky přenášet z jedné tradice do druhé. Bylo by proto dobré, kdyby si český společenskovední čtenář během četby Faircloughovy knihy aktivoval své středoškolské znalosti českých gramatických a stylistických termínů (v zásadě víc než středoškolskou znalost nepředpokládá ani Fairclough). S prospěchem lze nahlížet například do knihy *Český jazyk pro I.–IV. ročník*

středních škol (mluvnická a stylistická část), Praha, SPN, 1. vyd. 1995 (autoři Z. Hlavsa, M. Čechová, F. Daneš, K. Hausenblas, J. Hoffmannová aj.).

Jiří Nekvapil

Paul Chilton: *Analysing Political Discourse. Theory and Practice*

London, New York, Routledge 2004, 226 s.

Tato pozoruhodná kniha¹ je zamýšlena jako úvod do analýzy politického diskurzu. Uvedme si nejprve základní členění knihy, aby se nám o jejích jednotlivých aspektech dobře mluvilo.

Část I: *Politická zvířata jako mluvoící savci*

1 „Politika a jazyk“; 2 „Jazyk a politika“; 3 „Interakce“; 4 „Reprezentace“

Část II: *Domácí aréna*

5 „Politická interview“; 6 „Parlamentní jazyk“; 7 „Cizinci“

Část III: *Globální aréna*

8 „Vzdálená místa“; 9 „Oddělené světy“; 10 „Úloha náboženství“

Část IV: *Závěrečné myšlenky*

11 „Za teorií jazyka a politiky“

Věcná tematika se rozvíjí od britské „domácí arény“ (část II) k „aréně globální“ (část III). Konkrétně se postupuje od analýzy rozhlasového interview s labouristickou političkou v červenci 2001 těsně před parlamentními volbami (text A) a interpelací na premiéru 7. července 1999 (text B) až k analýze prohlášení tehdejšího prezidenta USA W. Clintona o začátku ozbrojených akcí proti Srbsku z 24. března 1999 (text C), prohlášení prezidenta G. W. Bushe o zahájení ozbrojených akcí proti Afganistanu ze 7. října 2001 (text D), prohlášení Usámy bin Ládina z téhož dne, které se zabývá zničením newyorských mrakodrapů Twin Towers (text E), a konečně řeči G. W. Bushe ve washingtonské Národní katedrále z 14. září 2001 (text F).

Autorovy metodologické role v části II a III jsou značně odlišné. V části II má au-

tor k dispozici transkripty, uplatňuje postupy konverzační analýzy, stanovuje reálie relevantní pro další analýzu, v níž výběrově sleduje některé obecné otázky žánru (např. které mluvní akty stojí za formálním střídáním otázek a odpovědí) nebo způsoby argumentování o některých diskutovaných bodech; kdežto v analýzách části III zachází s texty de facto jako s monology a přitom vystupuje zároveň jako „běžný“ posluchač (čtenář) i jako analytik. Tím se ovšem jeho badatelská role podstatně mění. Aby si aspoň zčásti zachoval analytickou roli, kterou měl v části II, musil by Ch(ilton) texty z globální arény naopak analyzovat intertextově, s využitím vhodně zvolených textů dalších (ohlasů a reakcí různého druhu). Výběr textů by měl ovšem souviset s účelem výzkumu a rolí analytika v něm.

Že jsou obecně role posluchače a analytika odlišné, je vidět na jedné straně z toho, že konkrétní posluchači nebo jejich skupiny mohou témuž textu rozumět velmi různě, a na druhé straně z toho, že analytik má mnohem větší zkušenost s politickými texty, má větší smysl pro víceznačnost, různost interpretací atd. atp. (terminologicky budu rozlišovat mezi rozuměním běžného posluchače a interpretací analytika).

Je-li dán text, měl by analytik být schopen zjistit, co umožňuje posluchačům jejich vzájemně odlišná různá rozumění. Nemělo by vlastně každé rozumění mít svůj sofistickovaný interpretační protějšek?

Můžeme si však představit vztahy rozumění a interpretací i jinak. Chiltonovo interpretování textů, resp. promluv z části III chápeme tak, že Ch. zaujímá – z metodologických důvodů – loajální, ale kritický postoj k textu, počítá s tím, že autor textu dodržuje všechna „příkázání“ (Griceovy maximy apod.), odhaluje a pokud je to možné, zaplňuje mezery v autorově argumentaci, slabá místa pak pojmenuje (např. s. 149 post hoc, ergo propter hoc). Akceptoval by autor textu Chiltonovy rekonstrukce? Jistě, někteří posluchači tyto úrovně interpretace akceptují, ale mnozí nikoli, přitom z různých důvodů,

a Chiltonova interpretace by měla umožňovat dost přesné zjištění důvodů nesouhlasu (s fakty, presumpcemi, myšlenkovými přechody, s tím, že vůbec dodržuje nějaká „příkázání“ nebo jen některá z nich apod.). Připomeňme si navíc, že bychom měli počítat i s posluchači naivními, prostoduchými. Při takovém chápání Chiltonovy činnosti se vlastně přesouvá pozornost z autora textu (to, zda chce být seriózní, nebo klamat, vyjde totiž nastejno) na jeho posluchače.

V části III, kap. 8 je analyzován text C. Ch., který uznává metafory jako významné prostředky konceptualizace a argumentace, věnuje zvláštní pozornost místům, kde se objevuje metafora požáru: „místní diktátor /S. Milošević – pn/ přilévá oheň do plamenů etnických a náboženských různic“ (s. 142); touto metaforou se aktivují běžné znalosti o požáru jako: nejlépe jej hasit co nejdříve; „plameny se budou šířit“ (s. 148) a pokud by – podle odhadu W. Clintona – USA nezasáhly včas, byly by stejně nuceny čelit širšímu konfliktu, válce později.

Základní nesází argumentování metaforou je ovšem to, že na jednu situaci se dá obvykle uplatnit metafor více a ty mohou vést k velmi odlišným, někdy zcela opačným závěrům; hlavní pro argumentaci je tedy už sama volba jisté metafory, avšak prezentované, jako by byla samozřejmá, přirozená, nezpochybnitelná.

Máme pak několik možností vztahu mezi argumentací nemetaforickou a metaforickou. Zcela bez problémů je případ, kdy nemetaforická argumentace je sice korektní, ale dlouhá, a ovšem hůře srozumitelná, a je proto – vzhledem k danému nebo předpokládanému auditoriu – vhodnější uplatnit metaforu. Podle Ch. je náš příklad z textu C jiného druhu: přesné zdůvodnění politické, mezinárodní a vojenské vysloveny nebylo (s. 148) – proto metafora.

Ve svých jednotlivých interpretacích zvažuje Ch. rozmanité možnosti aktivace rámců (např. geografických, vedení války), rekonstrukce presumpcí, stanovení myšlenkových přechodů apod. Postupně převádí jednotlivé

věty textu, event. jejich části, do jisté kanonické podoby, v nich provádí různé substituce tak, aby nebyly ztraceny původní hlavně anaforické souvislosti v textu, odhaduje, které entity se větami (jejich kanonickými podobami) v diskurzu konstituují, do kterých vztahů jsou vzájemně zapojeny apod., rekonstruuje tedy „reprezentaci“ („užití jazyka pro sdělování konceptualizace světa“, s. 201). Přitom stále zvažuje, zda a jak se výsledky takového hledání dají zakreslit do obrázků (diagramů) jistého druhu: do tří souřadnic (umístěných ovšem tak, aby se daly znázornit na dvourozměrném papíře); jsou však chápány nikoli jako metrické, nýbrž (jen) pořádkující: souřadnic časová (*t*), horizontální, směřovaná zleva doprava; souřadnice „prostorová“ (*s*), vertikální, směřovaná zdola nahoru; a modální – pro modalitu epistemickou i deontickou – (*m*), směřovaná zepředu dozadu. Na *s* se většinou kreslí entity v metaforickém prostorovém pořadí, srov. výrazy jako „spojenec nejbližší“, „blízký“, „další“. Počátek těchto souřadnic je deikticky zakotven starou trojicí ego (já a také my), hic (zde), nunc (nyní). Přidání souřadnice *m*, na první pohled arbitrární, má zásadní význam, fixují se tak archaické, ale stále trvající spojitosti: já/my – right (správně, dobře) vs. oni, jiní, cizí – wrong (jejichž překonávání, zejména ve vědě, byť často jen deklarativní, je výsledkem dlouhého a obtížného civilizačního vývoje). – Později Ch. strukturu obrázků ještě zjemní (s. 166–167). Ukazuje se však, že neustálý zřetel k tomu, zda a jak vkreslit potenciální entity diskurzu do souřadnicové šablony, může někdy spíše zavádět; Ch. badatelský význam svých šablon patrně přeceňuje.

V podobném duchu se nese interpretace textu D a dalších. V části III a IV pak přibývá nový aspekt, srovnání textů, které nebyly v reálném intertextovém kontaktu, D s E a F a E. To, že se D, text především politický, a F, text především náboženský, srovnávají s textem jedním, E, je motivováno tím, že v islámských zemích se většinou (jistě s výjimkou Turecka po Ata Türkových reformách

a snad Iráku před r. 2003) nerozlišuje mezi politickým a náboženským. Ze srovnání D a E Chiltonovi vychází, že polarizace světa, geografická, geopolitická, kulturní a morální, jak je to názorně předvedeno na obrázcích 9.4 (z interpretace textu D) a 9.6 (z interpretace textu E), jsou v jistých ohledech vzájemnými „zrcadlovými odrazy“ (rozumí se – (jen) metaforicky).

Ve srovnání F a E jsou zvláště důležitá dvě místa. Na s. 191 se praví, že zatímco u bin Ládira se dávná minulost dostává do blízkosti současnosti, u G. W. Bushe je tomu naopak, „historie“ je nám více méně vzdálena. Touto formulací se však nereflektuje skutečnost, že v různých civilizacích a kulturách probíhá „společenský“ čas nestejným tempem.

Na s. 192 se dočítáme, že u G. W. Bushe patrně není „oddělení náboženského a politického zcela psychologicky reálné. Veřejný prezidentův diskurz může zahrnovat jistý stupeň asimilace náboženské a politické funkce“. To dobře zapadá do idejí zásadní stati G. C. Changa a H. B. Mehana (2006) „Discourse in a Religious Mode: The Bush Administration's Discourse in the War on Terrorism and Its Challenges“ (*Pragmatics* 16 (1): 1–23). Ti rozlišují čtyři typy pojetí, myšlenkové reprezentace, událostí 11. září 2001 a s tím spojené argumentace pro to, jak na ony události reagovat: pojetí intelektuální (snad lépe historické, tj. uvažování v širších historických, politických a sociologických souvislostech), racionální (operující s účely a prostředky, „zisky“ a „výdaji“; blízké „myšlenkové říši teleologické“ K. Engliše), právní (hlavně z hlediska mezinárodního práva; blízké Englišově „myšlenkové říši normologické“) a nábožensko – morální. Poslední pojetí se jasně vyjevuje v reálném komunikačním kontaktu s jinými pojetími, konkrétně v Bushových odpovědích na otázky některých reportérů. Například otázka: „existuje nezpochybnitelná evidence o zapojení Al-Kaidy do útoků 11. 9.?“ Odpověď: „podnikneme akci, protože věříme, protože víme, že budeme v právu“.

Vlastní interpretace (II–IV) předchází teoretický a metodologický úvod (I.3 a I.4). V I.3 se probírají jednak ideální podmínky dobré spolupráce v komunikaci (podle H. P. Grice – komunikační maximy a J. Habermase – nároky platnosti), jednak základní postupy, „strategické funkce“, jak v komunikaci prosazovat moc a zájmy a tím ideální podmínky porušovat (donucování, legitimizace (vlastní) a delegitimizace (protivníka), reprezentace a „chybná“ reprezentace). Na s. 65 Ch. předpokládá o autorech textů, resp. promluv, které analyzuje, že budou podmínky dobré spolupráce dodržovat. Jak už jsme však dříve naznačili, spíše než na dobrých (nebo nedobrych) úmyslech autorů záleží v daném kontextu na tom, co jednotliví posluchači (nebo jejich skupiny) akceptují.

V I.4 se charakterizuje kognitivistický přístup, povaha a závažnost metafory, jistá předběžná úprava textových vět (kanonizace) a hlavně dimenze deixe, o nichž jsem se zmínil už dříve (šablona o třech souřadnicích). Chiltonovy formulace na s. 56 (a později na s. 160–161) vedou k zajímavému námětu: některé velmi studované jazykové jevy jako nominalizace, vedlejší věty a – snad překvapivě – určitý člen, jejichž užívání souvisí s jejich kontextovým nebo konsituačním zapojením (jejich obsah je takovým formálním ztvárněním komunikačně upozaděn a brán jako spíše už zpracovaný, zaručený) se mohou uplatňovat „klamně“, totiž bez takového reálného zapojení – to jako by se pouze předstíralo. Příklad k uplatnění členu. Ch. věnuje půldruhé stránky (s. 160–161) interpretaci prvních osmi vět z textu D, v nichž se po „we“ (my) = USA postupně zmiňují další státy, které k vojenským akcím nějak přispěly a jejichž účast se specifikuje: Velká Británie (věta 4), další blízcí přátelé (věta 5), více než 40 zemí na Blízkém Východě, v Africe, Evropě a Asii (věta 6), „many more have shared intelligence“ (věta 7). Poté následuje věta 8: „We are supported by the collective will of the world“ (jsme podporováni kolektivní vůlí světa). Ch. vidí několik možností interpretace, z nichž většina vzniká z neshody, zda

a jak „the collective will of the world“ vepsat do příslušné šablony. Ve své poslední interpretaci rekonstruuje presupozici „the world has a collective will“ (svět má kolektivní vůli), a připouští, že by „the world“ mohlo zahrnovat země zmíněné ve větách 4–7. Ch. však nakonec neuvědl, že země zmíněné ve větách 4–7 jsou jen podmnožinou zemí světa a že o nějaké kolektivní vůli světa není známo nic; pro žádný z obou výskytů určitého členu (the will, the world) jsme tedy reálné kontextové nebo konsituační zapojení nenalezli.

Pro jazyky s tzv. volným slovosledem, jako je čeština, by stálo za to zjistit, zda-li se takovým způsobem může uplatňovat i slovosled.

Kapitoly I.1 a I.2 mají vyložit, proč se vůbec o souvislosti jazyka a politiky zajímat. Většina témat myšlenkově s vlastní prací přímo nesouvisí, ale to jim neubírá na závažnosti. Uvedme aspoň dva příklady: „individua mají právo neužívat jazyk, jenž je jim vnucován a jímž nechťejí mluvit“ (jazyková práva nemůže ovšem mít sám nějaký jazyk a uznání jazykového práva skupiny lidí může vést k vnucování jazyka příslušníku této skupiny, s. 12–14), druhý příklad: struktura jazyka nemůže v zásadě omezovat mluvčí ve způsobu myšlení, neboť mají – pokud to ovšem vědí – k dispozici dobrý prostředek, jak odolávat omezením daným sociálními konvencemi a ideologiemi, totiž parafrází (27).

Už jsme viděli, že Chiltonova kniha je cenná v mnoha ohledech, nejen v bodech nesporně pozitivních, jako jsou výsledky analýz a dobré formulace problémů, nýbrž i v bodech, které zaslouží další promyšlení a vedou k dalším problémům apod.

Takovým potenciálním impulsem je i kapitola II.7, kde se analyzuje xenofobická řeč konzervativního poslance a podobně laděná rozmluva tří mladíků (původně obviněných z vraždy černocho), v níž se navazuje na poslancovy názory; máme tedy před sebou intertextové (nejen tematické) spojení textů různé společenské a myšlenkové úrovně. Jaké výsledky by bylo možné očekávat, kdyby se např. do zkoumání sekvenčních struktur

v mediálních sítích (J. Nekvapil, I. Leudar. 2002. „Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (4): 483–500) přibraly některé internetové „diskuse“ o novinových článcích?

Je poněkud paradoxní, že část IV obsahuje i seznam dvanácti hypotéz o politickém diskurzu, které se ho však týkají pouze při všeobjímajícím pojetí politického diskurzu (o takové možnosti se Ch. zmiňuje na s. 21). Copak je to, že politický diskurz funguje jako interakce (hypotéza 2), že modální vlastnosti jazyka (výrazy pro modality různého druhu, podmiňovací spojky aj.) slouží politické interakci (hyp. 5), že binární conceptualizace jsou v politickém diskurzu časté (hyp. 6), copak je toto všechno nějak specifické pro politický diskurz? Proto by se Chiltonovy hypotézy měly vlastně přeformulovat jako návrhy na kvantitativní i kvalitativní srovnání textů jasně politických a ostatních nebo srovnání textů různého stupně političnosti. Zatím se lze spíše domnívat, že pro diskurz ve velkých společenských skupinách stačí stejné jazykové struktury jako pro diskurz v malých společenských skupinách. To však nebrání uznat realističnost Chiltonových formulací o souvislostech mezi jasně tematizovanými zájmy, o něž v politice mezinárodní i vnitřní jde (hranice, suverenita, přístup a ovládnání zdrojů s. 57), s mnoha prostorovými metaforami, jež se v politickém diskurzu často objevují (prostor, nádooba, nahoře – dole, vysoký – nízký, centrum – periferie, pohyb dovnitř – pohyb ven, blízkost – vzdálenost, cesta aj., s. 59–60).

Ch. chce přispět k uznání toho, že vztah politiky, ať už jakkoli vymezené, s jazykem je tak těsný, že zkoumání politiky bez zřetele k její jazykové a diskurzivní dimenzi je podstatným způsobem neúplné. Bylo proto možné očekávat, že podá celkový přehled oblastí politiky, kde jsou jazykové a komunikační aspekty teoreticky a/nebo prakticky zvláště závažné. Pro začátek 21. století je podle něho takovou otázkou: „co to znamená komunikovat přes hranice společností, kultur a jazy-

ků“ (s. 197). Tomu nakonec odpovídá i celková kompozice knihy. Jak jsme však viděli hned na začátku, Chiltonovo putování z domova do (globálního) světa nebylo dost jasně reflektováno metodologicky (v základní odlišnosti rolí interpreta v části II a v III–IV). Nepodlehli vlastně Ch. sugestivnosti metaforu cesty?

Pavel Novák

Poznámky

¹ Recenze byla zčásti podpořena VZ MSM 0021 620825.

Gene H. Lerner (ed.): *Conversation Analysis: Studies from the First Generation*
Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins 2004, 300 s.

Konverzační analýza (KA), jak je zřejmé už z jejího anglického názvu, analyzuje rozhovory. Detailní a precizní analýzou odhaluje sociální řád a organizaci zdánlivě neuspořádaných a chaotických každodenních rozhovorů. Její počátek spadá do druhé poloviny 60. let 20. století, kdy americký sociolog Harvey Sacks spolu se svými studenty a spolupracovníky začal detailně analyzovat běžné rozhovory, telefonáty na linku prevence sebevražd, terapeutická sezení aj. Sacks ve svých analýzách navazoval na své předchůdce/učitele, zejména E. Goffmana a etnometodologa H. Garfinkela; svou práci ustanovil v zásadě dvě nová, navzájem propojená výzkumná odvětví: (sekvenční) konverzační analýzu a členskou kategorizační analýzu. Skutečně zakladatelskou prací konverzační analýzy se stal článek „A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation“ autorů H. Sackse, E. A. Schegloffa a G. Jeffersonové, který roku 1974 vyšel v časopise *Language* (50 (4): 696–735) a který patří mezi nejcitovanější články nejen časopisu *Language*, ale i mezi nejcitovanější (lingvistické, sociologické) články vůbec. Konverzační analýza záhy překročila hranice sociologie a začala k sobě přitahovat i vědce dalších hu-